

RENATA JAMBREŠIĆ KIRIN I REANA SENJKOVIĆ

Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb

PUNO PUTA BI VAS BILI IZBACILI KROZ VRATA, BISTE BILA IŠLA KROZ PROZOR NUTRA: PREISPISIVANJE POVIJESTI ŽENA U DRUGOM SVJETSKOM RATU

Autorice pokazuju kako su se modeli uzorne patriotske žene, uspostavljeni djelovanjem propagandnih aktivnosti dviju konkurentskih ideologija u Hrvatskoj tijekom Drugoga svjetskog rata, transformirali i prilagodili različitim žanrovima kulture sjećanja od 1945. do danas. Kako bi naznačile međuodnos medijsko-ideološke konstrukcije i samoodređenja, autorice su kulturalne reprezentacije prihvatljivog i nepoćudnog ženstva u ratnim okolnostima usporedile s etnografskim intervjuima sa sudionicama proslave 60-te obljetnice istarske konferencije AFŽ-a. Odnos sjećanja i službene memorije još je jednom potvrdio kako se uspomene prilagođavaju dominantnim kulturalnim predodžbama i očekivanjima istraživača ostavljajući "neprikladne istine" neispričanima, ali kako im se i opiru, imajući oslonac u osobnom iskustvu, različitim izvorima povijesnog znanja i bezvremenoj prošlosti tradicije.

Ključne riječi: povijest žena, ratna propaganda, Drugi svjetski rat, osobno i društveno pamćenje

Znanstvenoistraživački je povratak u prošlost pothvat koji danas opterećuju jednako sumnja u snagu interpretacijskoga oruđa čije su metode, opis i odabir uvjetovale nove i drukčije znanstvene, društvene i političke okolnosti, koliko i nepovjerenje u "upotrebljivost" rezultata takvih istraživanja, ponajprije s obzirom na eventualnu populističku radoznalost koja u prošlosti želi pronaći ključ suvremenim događanjima. Ako, naime, "svaki povijesni prijelom, svako ustoličenje novog označitelja-gospodara, retroaktivno mijenja značenje sveukupne tradicije, iznova strukturira naraciju o prošlosti podastirući je novim, drukčijim tumačenjima" (Žižek 2002:84), tada niti znanstvenik koji se prošlosti obraća kao mitskoj priči koju su oblikovali interesi određene zajednice ne nudi drugo do jednu u nizu mnogostruko uvjetovanih naracija o prošlosti (Alon Confino, prema Bourke 2004:483). Pa ipak, upravo ulazak u

prošlost iz situacije koju opisuju "drugi označitelji" otvara mogućnost da se nađu novi naracijski zapleti i semantički obrati koji se nisu nametnuli svojoj suvremenosti. Ta nas je misao vodila u našem pokušaju razotkrivanja kako su se modeli uzorne patriotske žene što su ga posredovale propagandne aktivnosti dviju konkurentnih ideologija u Hrvatskoj tijekom Drugoga svjetskog rata transformirali i prilagodili popularnim žanrovima socijalističke kulture pamćenja, pa i kako su se isti modeli interpretirali u postsocijalističkom preispisivanju povijesti *velikoga rata*.

U prvom ćemo dijelu analize usporediti "konkurentske" figuracije uzoritih žena kakve se nadaju iz tiska ustaškog i narodnooslobodilačkoga pokreta. Nadalje, svjesne upozorenja Marilyn Lake da "povjesničari Drugoga svjetskog rata ponajčešće ne razumiju promjenjivu strukturu same ženskosti, međuigru kulturalnih oblika i samoodređenja" (Lake 1996:429), pokušat ćemo ući u trag medijski posredovanim modifikacijama koje su pretrpjeli spomenuti "pralikovi" u slijedu preobrazbi pobjedničke ideologije da bismo ih, na kraju, srazile s rezultatima našeg terenskoga istraživanja u povodu proslave 60. obljetnice regionalne, istarske konferencije Antifašističke fronte žena (AFŽ). Osnovna je namjera intervjuiranja sudionica ovog povijesnog događaja bila propitati korekcijski potencijal naracija o prošlosti koje su se tijekom pet desetljeća obnavljale recitacijama unutar istoga, herojskoga koda, a zatim se, nakon 1990. godine, oduprle prevođenju u pripovijest koja može imati udjela i može opstati unutar novouspostavljene "velike pripovijesti" (*grand narrative*), temeljene na do tada oficijelno poništenim sjećanjima. Naputak o *opetovanim strukturiranjima naracije o prošlosti* u našem primjeru sugerira oblikovanje otvorene petlje interpretativne naracije: petlje utoliko što je riječ o želji za uvidom u medijsko-ideološku konstrukciju ženstva iz pozicije koja je, nedavno, pretrpjela još jedan povijesni prijelom; otvorene utoliko što je, kako i Žižek sugerira, nemoguć povratak: naša je pozicija ona koju nužno opisujemo kao "novo, drugačije tumačenje".

Mediji u Drugom svjetskom ratu: "odgajanje širokih narodnih slojeva"

Kada je, u travnju 1941. godine, Drugi svjetski rat ušao i u Hrvatsku, "hrvatska žena" je već bila gospodaricom popudbine koja će funkcionirati kao preduvjet pozitivnog ishoda: osnivanja brojnih ženskih organizacija. Naime, takozvani je filantropski feminizam od polovice 19. stoljeća socijalizirao tradicionalne ženske uloge pa su različita građanska ženska društva dočekala Prvi svjetski rat na "uznapredovalom stupnju organizacije" (Sklevicky 1996:79). Sve do sloma Kraljevine Jugoslavije ona su djelovala u smjeru "postizanja ženskih prava" a, na prvome mjestu, prava glasa. U šarolikom ženskom društvu aktivistica u kojem su se, ponekad i rame uz rame, našle dobrostojeće gospođe koje su svoje slobodno vrijeme ispunjale karitativnim

radom i agilne intelektualke koje su uređivale većinu ženskih tiskovina, vizija se "napredne žene" gradila na temelju pretpostavke o mogućnosti postizanja "skladne sjedinjenosti s muškarcem", cilja do kojega će ženu povesti njezino "ponašanje" i "superiorna tolerancija" (isto:247). S druge strane, aktivnosti žena u radničkom pokretu međuratnoga razdoblja – koje je od građanskih feministica odijelila oštra crta (prije svega) ideološke determiniranosti radničkoga pokreta inspiriranoga djelovanjem ilegalne Komunističke partije Jugoslavije – skrivene od očiju javnosti, nisu mogle računati na propagandnu učinkovitost masovnih medija. No, kada su "slomom Kraljevine Jugoslavije građanske feminističke organizacije [izgubile] referentni okvir svog djelovanja", a prijeteći rat "označio (...) kraj njihovih nada", AFŽ je, 1942. godine, stupila na povijesnu pozornicu kao "legitimna (i jedina) nasljednica [feminističke] tradicije" (isto:80-81). U lipnju 1943. godine počela je izlaziti tiskovina AFŽ-a *Žena u borbi*.

U Drugom su svjetskom ratu novine, tada još "nova vrsta (...) tiska, [postale] najomiljeniji, najrazšireniji i najprikladniji način za odgajanje širokih narodnih slojeva" (*NL*, I, 1944, 4:1). Partizanski je tisak slijedio Lenjinova razmišljanja o propagandi i agitaciji koja su u tisku, radiju i drugim oblicima masovnoga komuniciranja prepoznala "oruđe" ili "instrument" za postizanje ciljeva Partije. Pored izdanja Glavnog štaba Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Hrvatske, mnoge su listove izdavale vojne jedinice: korpusi, divizije, brigade, bataljoni i čete. Partizanski je tisak, kako je glasila u njemu zapisana i često ponavljana direktiva, imao biti "pravi odraz života u jedinici", pa se nedostatak članaka o događajima iz borbe smatrao "nedopustivim propustom", jer "naši će historičari brižljivo sakupljati sve ove podatke, kako bi mogli budućim pokoljenjima sačuvati dokaze o hrabrosti i požrtvovnosti Titovih boraca" (*IX d*, II, 1945, 4:6). Pred kraj rata partizanski je tisak stotinama tisuća tiskanih primjeraka listova, brošura i letaka ne samo dospijevao "do svakog borca gdje se god nalazio" nego i "preplavljivao (...) sav oslobođeni i okupirani teren, i snažno [utjecao] na (...) informiranje naroda" (isto:1; Konjhodžić 1975:128). Stoga su ustaške novine sve češće upozoravale svoje čitatelje da je upravo tisak ta sila "koja stotine i tisuće danas gura i tjera bose i gladne kroz šume", oružje opasnije od svakog drugog ako se nalazi "u službi zla, pokvarenosti i mračnjaštva". No, kako se tvrdilo, "klin se klinom izbija": "pokvarenom novinstvu" može se i mora suprotstaviti novinstvo "koje zastupa dobre nazore" (*NL*, I, 1944, 4:1).

Našu će analizu, kako slijedi, neizbježno pratiti pitanje o propagandnoj učinkovitosti ponuđenih slika poželjne ženskosti u doba najveće krize humanističkog Zapada. Na njega ćemo, međutim, morati odgovoriti istraživačkom nedoumicom: možemo li se, naime, izmjestiti iz našeg, kako tvrdi teorija, postmodernog osjećaja stvarnosti iz kojeg definiramo sebe i svijet oko sebe, osjećaja zaposjednutog znakovima popularne kulture i medijskim slikama, onoga kojemu mediji više nisu odraz, ma kakav bio,

stvarnosti, nego stvarnost sama (Strinati 1995:225)? Bismo li se morali pokušati lišiti intelektualne sumnjičavosti koju smo stekli zajedno s nepovjerenjem u znanstveni pozitivizam i nadom u moć kritičkoga pristupa predmetu istraživanja? Bismo li bili "vjerodostojniji" kada bismo pokušali poruke hrvatskih medija u doba Drugoga svjetskog rata mjeriti metrom njemu suvremenih, većinom angloameričkih teorija o medijskoj učinkovitosti? Smije li "superiorni" zamah naše analize zažmiriti pred važnošću koju su i ustaška i partizanska strana pridavale medijskoj propagandi? Također, smije li taj naš zamah apriorno otkloniti kasnije, socijalističke revalorizacije partizanskoga tiska koje su tvrdile da su "čitaoci (i slušaoci), ono što je donosila ta štampa, smatrali neprikosnovenim i vrijednim zato što su oni voljeli to što je donosila ta štampa (...) što su voljeli ono što ta štampa zastupa, što su voljeli borbu jer su smatrali da donosi slobodu" (Konjhodžić 1975:134)? Hoćemo li pristati uz argument da partizanski tisak i nije mogao biti drugo do "pravi odraz života u jedinici", jer su se događaji "odigrali baš tu, u kraju gdje je svaki taj mali list izlazio, pred očima ljudi koji su znali šta se događa i imali punu kontrolu jesu li novinari, nastanjeni tu u nekoj od seoskih kuća ili negdje u blizini u šumi, donosili istinu" (isto:135)?

Partizanka kao borbena, prkosna žena iz naroda

"Nova" je, "narodna borbena žena" – kakvu je u listu *Žena u borbi* opisao Svetozar Rittig, župnik crkve sv. Marka u Zagrebu i aktivni sudionik NOP-a – pokazala "neviđeni ženski heroizam koji imade svoj korijen negdje duboko u pradjedovskoj predaji i rasnom nasljeđu, kada se cijeli narod borio za krst časni i slobodu zlatnu" (*Žub*, II, 1945, 12-13:4-6). Tako se "nova žena" oslonila na folklornu tradiciju – opisala se kao posljednja u kontinuitetu – no usvojila je i patriotski žar predratnoga populističkog ženskog angažmana i emanicipatorskog građanskog feminizma. Članak upućen "Drugaricama u okupiranoj Hrvatskoj" je podsjećao:

"Kada su braća Radići učili narod novoj politici, pozvali su žene da ih u tome pomognu tumačeći da neće nikada doći do svojih prava, ako u tome poslu ne bude sudjelovao cio narod, tj. i žene (...) Stjepan Radić [vas je učio] da vam je dužnost brinuti se ne samo za brige vašeg doma, nego i domovine. Učio vas je da ste ravne s muškarcem i u domovinskom poslu, kao i u domaćem" (*Žub*, I, 1943, 5-6:5-6).

Crtež Đure Tiljka, koji se reproducirao uz ovaj članak, nosio je istu, u tradiciju umetnutu poruku: prikazao je ženu kako na leđima nosi naramak pušaka. Ta žena, međutim, nije bila djevojka u partizanskoj uniformi s trorogom kapom na glavi, nego starica u radnoj seljačkoj odori i s maramom na glavi, koja je naramak pušaka nosila na leđima onako kako bi nosila i naramak granja za potpalu. I sama junačka, to je bila "majka junaka": "U borbi su joj četiri sina – četiri draga kamena" (*Žub*, I, 1943, 5-6:16).

Mnogi su portreti partizanki, koji su se objavljivali u partizanskim, posebice ženskim, listovima svjedočili o "svijetlom liku žene-borca". One mlađe, "jedrih obraza" i "pune prkosne mladosti", "koračale su u dugoj koloni boraca":

"Ne u uniformama, nismo ih još imali. Mjesto vojničke kape pokrivali su nestašne uvojke kose bijeli, crveni i žuti svakovrsni rupci. Bjelasale su se široke, za dugih zimskih noći brižljivo tkane, suknje. Među drugovima ličile su na proljetne cvjetove što se ističu na tamnoj površini zemlje. A ipak nisu to bili bijeli, nježni cvjetovi koje ubereš da odmah usahnu. Bile su to naše prve žene – borci. Njihov karabin je okrutno znao kositi" (*Žub*, II, 1945, 16-17:10-12).

Partizanski tisak svjedoči o mnogim ženama koje su, poput Katice Mišćević-Bebe, bile prve u borbi. Katičina je četa "ostala (...) bez komandira. Težak je to gubitak (...) ali borbu treba nastavljati. I četu je povela Katica (...). S petoricom drugova prva je upala u grad jurišajući na bunker" (isto:10-12).

Mnoge su se žene posvetile agitaciji i organiziranju NOP-a. Jedna je među njima bila Dina Zlatić, koja je – kako stoji u članku posvećenom tada već ministrici komunalnih poslova u vladi Narodne Republike Hrvatske – "nakon napornog dnevnog rada i marša", zgrčena "pri slaboj svjetlosti seoske uljanice na šušnju kakve napuštene istarske sjenare" ostajala budna i pisala "neumorno i duboko u noći" (*Žub*, VI, 1948, 3:3-4).

Brojne su partizanke bile bolničarke koje su "svojom živahnošću i pjevanjem" unosile vedrinu u bolesničke sobe i predano skrebile o ranjenicima. One druge, još brojnije, brinule su o hrani i odjeći vojnika, bile su sekretarice vojnih štabova, kulturne aktivistice, zabavljačice i učiteljice na "oslobođenom teritoriju", jer im, sigurnima u "pobjedu i slobodu", nije bilo teško "ni dan ni noć ići raditi za našu vojsku" (*43. d*, II, 1945, 3:2). U pismima koje je objavio partizanski tisak one su hrabrile borce, tražile osvetu za pale drugove i obećavale: "Mi sa naše strane nastojat ćemo da čim više radimo, da vas pomognemo i dočekamo svijetla obraza bez ikakve ljage" (*43. d*, II, 1945, 9:7).

Nedvojbeno, ovo je obećanje željelo odagnati sumnje koje je proizvodila ustaška propaganda prebacivanjem težišta napada s ideološkog diskursa osude komunizma na bioetički diskurs osude "neprirodnog", "izopačenog" i nećudorednog ponašanja žena koje pomažu partizansku vojsku. Naime, ustaška se demonizacija žena koje nisu pristajale uz vrijednosti toga pokreta upisala u "svjedočenja" o moralnoj pokvarenosti, raspojasanosti i bludu koji se događaju u spolno miješanim partizanskim jedinicama, ali i daleko od bojišnica, u krevetima koje su partizani ostavili da bi pošli u borbu. Kako je rat odmicao, ustaška su glasila sve češće objavljivala poruke o "dva svijeta – dvije žene", gdje je jedan svijet bio "svijet žene-majke", a drugi, prvomu neprispodobiv, "svijet žene-zvijeri", koja je, opsjednuta "teorijama o slobodnoj ljubavi i emancipaciji", postala "općim dobrom" (*NL*, I, 1944, 6:1-2). Takva, ona je ostala "popljuvana, obeščašćena, ponižena i zgažena", žena koja "ubija

svoju djecu još dok su u njenoj utrobi" da bi s "drugovima-komesarima" mogla pirovati "obijesan pir" (NB, 1945, 4:1). No, najgore su se među "ženama-zvijerima" činile one koje su nosile pušku. One su lišene "ljudskih osjećaja" pa neke među njima "osobno ubijaju svoje žrtve ili pak izpod vješala same odmiču podnožak na smrt osuđenih" (NB, 1945, 9:1).

Suočen sa spomenutim objedama, ali i izvještajima s terena koji su svjedočili o "natražnjačkom potcjenjivanju žene i njenih sposobnosti" u partizanskim jedinicama i "organima narodne vlasti" (Sklevicky 1996:34-37), i msgr. Svetozar Rittig se upeo u dokazivanje suprotnoga, spremno svjedočeći o istinitosti svog neposrednog opažanja. Za njega su žene, koje su se priključile partizanima, doživjele "čudnu etičku preobrazbu svoga ženstva", pa sada "tješe i liječe duše rodoljubivim i blagim riječima svoga ženskog bića", vođene osjećajem "ženskog idealizma, viteštva, posestrimstva, [što] izvire iz dubine blagorodne ženske duše i zato su joj bliske svete riječi Očenaša o bratstvu svih ljudi" (Žub, II, 1945, 12-13:4-6).

Ustaška žena u ratu kao "visokoj školi milosrđa"

Ženska loza Hrvatskog ustaškog pokreta osnovala se prema odredbi Ante Pavelića, poglavnika NDH, 17. studenog 1941. godine, da bi postala "majkom (...) velike narodne obitelji" i ispunila zadaću "preporoda naroda i obnove društva" (HŽl, VI, 1944, 4:15-16). Ustaške su ženske tiskovine, namijenjene "ideološkoj izobrazbi" članica pokreta, ali i drugih, "neorganiziranih Hrvatice", opsežno tematizirale lik primjerne Hrvatice postavljajući ga, bez iznimke, uz lik muškarca, kao njegovo Drugo: kao "mučeničtvo" uz "junačtvo", "suze" uz "umovanje", "nadu" uz "saviest", "evanđelje" uz "zakonik", "anđela" uz "genija", "srdce" uz "um" (HŽl, VI, 1944, 10:18; U, III, 1944, 2:15).

Ovdje je dakako nemoguće zaobići podsjećanje na Hitlerovo zagovaranje budućeg ženskog prava glasa, te propagandne "lakrdije", u kojoj je ipak, kao i u mnogočem drugom, našao prostora za "izvlačenje svih mogućih prednosti" jer, kako je tvrdio, "žene će uvijek glasati za red i poredak i uniformu" (*Also sprach Hitler*, prema Sklevicky 1996:141). Na sličan način i ustaški režim nije razmišljao o preduvjetima i posljedicama punog ostvarenja ženskih građanskih prava, već je jednako kao i druga, partizanska strana, bio sučeljen s potrebom mobilizacije žena kada su muška radna mjesta bila ispražnjena, a ratne su operacije proizvodile sve veći broj mrtvih, ranjenih i protjeranih:

"U životu naroda vrši prema tome i žena kao i muškarac jednako važnu ulogu, samo sa drugim zadatcima (...) Kada je već po Božjem određenju i po prirodnim zakonima žena uz muža kao njegova pratilica, pomagačica, voditeljica i savjetnica, ne možemo je više nikako i nikada od njega lučiti, (...) u miru kao i u ratu žena je nerazlučiva od muža, ona je i onda jedno s njime, kadkada i sama bez njega prisiljena, da vrši i svo-

ju zadaću da zamjenjuje i nadopunjuje onu mužkarčevu, ako je on morao privremeno ili trajno poći dalje, u drugo zvanje, na drugi posao" (*U*, I, 1942, 6:3).

Rat je za oboje, za ženu i za muškarca, kako je isticao ustaški tisak, "visoka škola milosrđa"; muškarac će svoju "doraslost" i "zrelost" dokazati "umom i voljom", a žena "srdcem". Ondje "gdje se radi o pomoći bližnjemu", žena mora biti i bolja od muškarca jer je "već i svojom prirodom i pozivom i društvenim položajem na to pozvanija". Vidat će i liječiti rane, "tjelesne i duševne", ponovno dizati klonule duhove, iznova graditi obitelj i zajednicu uopće, obnavljati vjeru u istinu i pravdu, prostrti "meku kolievku za nejačad, koja će danas-sutra biti pokoljenje branitelja i osvjetnika". Zatim će, "sabrana i tužna (...) okititi grob palog junaka" (*HŽl*, VI, 1944, 2-3:1). No, s druge strane, prema potrebi i tipu argumentacije, "meko srdce žene" je moglo biti i "tvrđe (...) od kamena", ali samo onda "kad trpi za ono, što ljubi!" (*HŽl*, VI, 1944, 11:1). Žena je "uz borca", kako slijedi, "i sama borac", no "ne oružjem, nego duhom", a toga se oružja ne treba bojati:

"Tim se oružjem žena ne će povojničiti (...), ne će izgubiti svoju nježnost i nadarenu draž, nego će samo još usavršiti te svoje naročite darove, kojima ju je Bog za njezinu posebnu zadaću i nadario, koji su uvijek, a osobito u krvavim danima rata i paleža, smrti i robljenja tako potrebiti, tako traženi. Zato se ne smije žena žalostiti, da ona ne može za domovinu nositi vojničko odijelo, ići na ratne položaje i boriti se strojnomicom i bombama. Takova bi žena zaboravila, da bi time ona ostavila u domu i domovini praznine, koje iza nje nitko više ne bi mogao izpuniti (...). Žena je borac jednako kao i muškarac, on na bojištu, ona u domu, uz njega i s njim za domovinu, za narod" (*U*, I, 1942, 6:3).

I ova se, ustaška, uzorita "hrvatska žena", kako bi njezina misija bila razumljiva i prihvatljiva sunarodnjakinjama, morala nasloniti na tradiciju: ona je zapravo "stvarala i gradila, dizala i vodila" kroz čitavu "mukotrpnu i burnu" prošlost hrvatskoga naroda i to stoga što je bila "prirodno bistra i nadarena, čudoredno jaka po vjeri". Također, baš je ona "tiha stajala iza svih naših velikana". Da nije bilo nje i sama bi povijest pošla po zlu, jer ona je "ulievala nadu, snagu i odvažnost onima, što htjedoše popustiti, očajati. Hrabrila ih je da izdrže ili da junački poginu, ali samo da ne izdaju, da ne iznevjere". Na kraju, "kad je trebalo, u krajnjim pogiblima pograbila je ona oružje u ruke, da obrani i sačuva svoje i narodne svetinje". Ali, "to je bilo samo u naročitim, izvanrednim slučajevima i zgodama. Inače je ona uvijek ostala vjerna svojoj prvoj zadaći žene i majke" (*U*, II, 1943, 1:6-11). Takva, ona je "otvorena srдца" i "razkriljenih ruku" dočekala slobodu koju joj je podarila NDH:

"Znala je, da tek sada dolazi prava era njezina, uklanjanjem tolikih uvrieženih i nakalemljenih zala (...) i stavljanjem na izpravno mjesto pojmova vrlina od pojmova izopačenosti. A kada ju je Poglavnik pozvao, da sjedini svoje sile (...) pa da se na okupu nađu sve, baš sve

Hrvatice gonjene samo jednom težnjom, raditi za državu, preporučati život i pomagati u patnjama, onda je svaka prava Hrvatica znala, da joj je mjesto tu, gdje on, Poglavnik hoće (...). Da, upoznala je, da će se pokazati najposlušnijom, najrevnijom (...) ako bude u svojim i najmanjim zadaćama točna, vjerna, savjestna (...), majka mnogobrojne djece (...). Da, ona zna, da je u njenim rukama preko njene djece budućnost naroda, sreća domovine; da o njoj zavisi, kakova će biti Hrvatska za dvadeset, trideset i stotinu godina unapried, i hoće li je uobće biti" (isto:6-11).

"Zar doista ni u životu ni u umjetnosti nema glavnih uloga za ženu?"

U prvim je dvama desetljećima poslije rata socijalistička kultura sjećanja militarizirala i maskulinizirala revolucionarnu prošlost, veličajući fizičko junaštvo i žrtvovanje u ime kolektiva, naglašujući osjećaj duga prema mrtvima, te slaveći kult ličnosti i lojalnost vojnom vrhu na čijem je čelu bio predsjednik-maršal. Tako se bliska prošlost, premda prepričavana u ideološkom vokabularu proleterske revolucije i antifašizma, bez većih problema nadovezala na epske herojske priče o prijašnjim ratovima i slavnim bitkama protiv "stranih osvajača". Zapravo, veći je problem bio iznaći retoriku i simboliku kojom bi se prikazao doprinos žena partizanskoj borbi, kako se često govorilo, "još nezabilježen u svjetskoj povijesti". Ovim je riječima u ljeto 1946. Narodna fronta Hrvatske pozivala žene da izađu na izbore:

"Herojski su napori žena u obnovi zemlje. Oni su isto onoliko veliki kolika je bila borba u ratu protiv krvavog neprijatelja (...). Izbori danas znače opću borbu za učvršćenje i razvijanje Narodne vlasti. To za žene znači poziv u borbu za korištenje i razvijanje svih njihovih prava, za uništenje reakcije, smrtnih neprijatelja prava žena, za uništenje svega onoga što je žene ponižavalo" (*Žub*, IV, 1946, 32:35).

Strogo poštujući pravila ideološke, klasne i rodne korektnosti, postrevolucionarna je historiografija *a posteriori* preispisivala povijest naracijom o izvornoj i potpunoj integriranosti žena u radnički, komunistički i partizanski pokret (usp. Sklevicky, 1996:13-24). Ipak, neka će među kasnijim feminističkim i povijesnim istraživanjima, poput onoga koje je 1980-ih provela američka povjesničarka Barbara Jancar-Webster, prikupivši usmene pripovijesti sudionica NOP-a, nastojati pobiti ovu, kako se ustvrdilo, mitsku (pri)povijest, upućujući na to da je pristupanje partizanima samo u malobrojnih žena bio rezultat njihove slobodne odluke, političke svijesti ili razumijevanja ratne situacije izvan uskih regionalnih okvira (Jancar-Webster 1990: 41-74). Svakako, i te rezultate treba promatrati sa zdravom skepsom: osobna sjećanja se, naime, neprestano nanovo oblikuju pod utjecajem ideologema, fantazmi i imaginacijskih konstrukata kojima je kasnija povijest

u njih intervenirala, no, također, valja podsjetiti i na to da je teško zamisliti kazivanja o prošlosti koja se nisu oblikovala u smislu prilagodbe očekivanjima slušatelja/istraživača, ostavljajući nepretpostavljene i "neprikladne istine" neispričanima (Van de Port 1999:8, 26).

Također, iako zabilježeni odgovori veteranki, kao i podaci o vrlo skromnoj prisutnosti žena u rukovodećim vojnim strukturama upućuju na to da poratna podjela moći nije proporcionalno nagradila žensku požrtvovnost, nije jednostavno ponuditi jednoznačan odgovor na pitanje koliko je masovni ratni angažman žena ubrzao poratne emancipatorske i demokratske procese, a koliko je izazvao "moralnu paniku" i redomestifikaciju žena u dominantno seljačkom i patrijarhalnom društvu u kojem je (prije)ratna katolička i protusovjetska propaganda ostavila dubok trag (Jancar-Webster 1990:41-74; Sklevicky 1984:121-126). I ovoga se puta čini da najprikladniji odgovor nudi ideja dvostruke spirale (*double helix*): "Taj nam lik omogućuje žene ne u izolaciji, nego unutar postojanog sustava rodni međuodnosa. Ženski dio spirale je suprotstavljen muškumu, a njegov je položaj podređen muškumu dijelu spirale (...). Pritom je stvarna priroda društvenih aktivnosti manje odlučujuća od kulturalne predodžbe o njezinoj relativnoj vrijednosti u rodno vezanoj strukturi podređenosti" (Higonnet i Higonnet 1987:34). Tomu u prilog govori i sudbina partizanke Slavice, junakinje istoimenog, prvog poslijeratnog jugoslavenskog dugometražnog igranog filma (1947). Njezina smrt u borbi, ustvrdila je antropologinja Svetlana Slapšak u eseju posvećenom partizanki – gerilskoj ratnici kao lokalnom izdanku jedne od najdojmljivijih "ženskih ikona XX stoljeća" – nije nimalo slučajna. Slavica je, primijetila je Slapšak, umrla na filmskome platnu "za više ciljeve i budućnost" baš u onome trenutku kad je već postalo sasvim jasno da partizanka – "za razliku od muške strane pokreta" – neće moći zadržati svoju privilegiranu pobjedničku poziciju: "(...) novi društveni i modni trendovi i novi mentalitet konačno su [je] izgurali na marginu, u šale i tešku ali okončanu prošlost" (Slapšak 2001:209). Revolucionarni se ideal borbene i samosvjesne Marianne tako pretočio u kurativne napore zdravstvene, socijalne i političke radnice koja brine oko sanacije ratnih šteta, ratnih trauma i održava "vječnu vatru" na grobovima palih drugova i drugarica. "Nadčovječanski" naponi novih uzornih žena, o kojima je pisao partizanski tisak i koji su podrazumijevali samoodricanje, žrtvovanje za druge, podržavanje pobjedničke ideologije i posvećivanje mrtvih, tek su se kroz dulje razdoblje i zahvaljujući dobrim stranama socijalističkog egalitarizma realizirali u ženskoj populaciji u jačanju rodne samosvijesti i samopoštovanja tako "da je danas potrebno još mnogo kaptalističke pohlepe i patrijarhalne osvete da se ona ozbiljnije smanji" (Slapšak 2001:208).

U svakom slučaju, likovi su partizanke i ustaškinje, kakvima su ih dalje oblikovali hrvatski mediji u socijalizmu, počeli odstupati od svojih istolikih "predložaka", ali ne obogaćivanjem svjedočenja "proživljene stvarnosti",

nego probiranjem onih aspekata na koje se u novinskim člancima ili televizijskim reportažama, igranim filmovima i serijama mogao nadograditi nov, sentimentaln, nostalgican i "romantičan pogled" na revolucionarnu prošlost. Oživljavanjem su uspomena na revoluciju – to neosporno izvorište simboličke legitimacije jugoslavenskog federalnog sustava – vladajuće republičke elite nastojale kompenzirati njegovu (prvu veliku) krizu s početka 1970-tih. Novinske su stranice i televizijski programi vrvjeli svakovrsnim "podsjećanjima" potaknutima obilježavanjem 30. godišnjice pobjede, pa i komentarima toga "trends". Tako je, primjerice, pod naslovom "Kako su u TV-emisijama i filmovima obrađene teme iz Narodnooslobodilačkog rata i revolucije", tjednik *Studio* objavio razgovor s jednim od organizatora partizanskog ustanka u Hrvatskoj i tadašnjim potpredsjednikom Savezne skupštine, koji je upozorio na to da bi moglo doći do zasićenja gledatelja i njihovih negativnih reakcija (S, 1975, 590:4-7).

Te su se, 1975. godine, intenzivno proizvodile medijske slike prošlosti: na televizijskim su se ekranima mogli pratiti serijali emisija i ciklusi filmova *Vrijeme ratno i poratno*, *Ljudi u ratu*, *Stazama vijećnika AVNOJ-a* i brojni drugi prigodni programi. Po popularnosti se, međutim, isticala televizijska serija *Kapelski kresovi*, snimljena prema istoimenom romanu Veljka Kovačevića, španjolskog borca i, poslije, zapovjednika Prvog primorsko-goranskog partizanskog odreda. Ovdje, novi je romantizam preoblikovao "pralik" partizanke prema uzoru holivudske glumačke starlete, one koju pored dobrote, požrtvornosti, blagosti i principijelnosti krasi i "skladne obline, pune zavodljivosti" (Kovačević 1975:187, 229-230, 363). Serija je ponudila tri takva ženska lika (koje je fabula dovela u ljubavnu vezu s trima glavnim muškim ulogama): dvije bolničarke, Leu i Pavku, i omladinku Inu. I otprije drukčija od svojih vršnjakinja, "slobodnoga držanja" (ponašala se "kao muškarac"), otvorena i nezakrivena "djevojačkim stidom", Ina je isprva djelovala "u pozadini", na "okupiranim području (...) da bi [mogla dati] svoj nepoznati, često i nepriznati, ali dragocjeni ulog". Mnogo je toga postigla zbog svojeg "dinamičnog stasa, koji se na visokim potpeticama njihao ističući naročito lijepo izvajane noge". Bila je svejednako lijepa i kada se pridružila partizanskoj jedinici: "Kosa joj se zavijala sa obadvije strane i u obliku dva repa padala na grudi. Mala kapa sa tri roga stajala je nakrivljena ulijevo, pa je ličila na ženski šeširić" (isto:97, 167, 172, 309).

Prva se od 13 epizoda spomenute televizijske serije emitirala na najveći državni praznik, Dan Republike, 29. studenog 1975. Njezin je uspjeh bio trenutn: tisak je izvijestio o tome da "iznenađujuće visok postotak od 83,1" gledatelja unutar dobne granice do 15 godina redovito prati sve epizode ili o tome da su se djeca u dječjim vrtićima igrala *Kapelskih kresova* (S, 1976, 621:2-5). Pokrenula se i akcija "Pišite i crtajte 'Kresove'", a najmlađi su gledatelji u svojim priložima tematizirali i lik Ine:

"Zdravo! Ja sam Ina, gimnazijalka iz Rijeke. Djevojka poput tisuća drugih širom svijeta. Mnogi su mi rekli da sam lijepa, da imam lijepu kosu, oči. (...) Svi misle da sam razmažena dama koja voli lijepe šešire i dijeli zavodljive osmjehe. Ne, ja više ne volim šešire, ne volim Talijane. Ja kao i vi volim partizane i svoju domovinu. Borit ću se svim snagama da vam pokažem tko je zapravo Ina (...)" (S, 1976, 617:92; rad 15-godišnje učenice).

Za razliku od djece, zapazilo se u tisku, stariji su gledatelji bili kritičniji: "Bilo je primjedaba (...) na nerealno prikazivanje događaja, na naivnost situacija. Ta kritičnost zacijelo potječe i odatle što odrasliji točnije i trajnije pamte događaje iz prošlosti, što su te događaje mnogi od njih i sami proživjeli, pa zato i mogu reći: 'Bilo je neusporedivo teže, nemilosrdnije, svirepo u odmazdama, a ne kako je prikazano'. Mlađi gledaoci takve 'sitnice' nisu ni zamjećivali, a to je razumljivo" (S, 1976, 621:2-5).

U isto su se vrijeme, možda prvi puta nakon rata, digli i pojedini ženski glasovi da bi pitali je li doista "ni u životu ni u umjetnosti nema glavnih uloga za ženu?" i da bi primijetili da "doprinos žene revoluciji, koja je još nezavršen proces, nije našao adekvatno mjesto u našoj umjetnosti". Potvrđujući opravdanost tih primjedbi, dramski je program TV Zagreb na početku 1976. godine proizveo seriju *Marija*, koja je pričala o "heroizmu i nadljudskom pothvatu žene", u kojoj će gledatelji moći prepoznati "snagu, plemenitost i ljudsku ljepotu mnogih naših žena i majki koje revoluciju i svoje sudjelovanje u njoj nisu smatrali nikakvim izuzetnim djelom, nego svojom ljudskom obavezom, svojim dugom borbi protiv okupatora i za jedan drugi život" (S, 1976, 621:6-7). Ujedno, baš tih su godina na tržište knjiga dospjela autobiografska djela u kojima se život partizanki predstavio na nov način, manje okrenut revolucionarnoj "faktografiji", a više introspektivnom prikazu pojedinačne sudbine koja nije herojska i tek umetnuta među druge njoj slične. Naprotiv, ona je često tragična i puna kontradikcija, neuspjela u pokušaju pomirenja bioloških i kulturnih, tradicionalnih i revolucionarnih, to jest emancipatorskih, ženskih uloga. Jedno će od tih djela – knjiga *Tebi, moja Dolores* (1978.), u kojoj se poznata partizanska liječnica Saša Božović obraća svom prvom, u ratu umrlom djetetu – doživjeti desetak izdanja i uprizoriti se kao vrlo gledana monodrama.

No, potkraj 1980-ih, u predvečerje novoga rata, intimistički su trend pisanja "slabe feminizirane" povijesti zamijenila nova, ideologizirana publicistička i memoarska djela kojima je dominirao muški glas kao "glas savijesti" i povijesne odgovornosti za sudbinu kolektiva evocirajući uspomene na zabranjena ili "neprerađena" mjesta iz lokalnih povijesti ratnog genocida i poratnih komunističkih represalija. Umjesto nadetničkog diskursa, bilo herojskog bilo romantičarsko-drugarškog prikazivanja vojničkih iskustava iz Drugoga svjetskog rata, u 1980-ima je prevladao diskurs re-traumatizacije etnički i ideološki osviještenih svjedoka – žrtava jednopartijskog sustava – koji je

ukinuo sve tabue što ih je desetljećima nametala službena politika "u cilju interetničkog pomirenja i suživota". Upravo će stoga novi povijesni prijelom – uvođenje "novih demokracija", raspad Jugoslavije i rat – moći računati na tumačenje prema kojemu je etnonacionalističko nasilje u posljednjem desetljeću prošloga stoljeća na prostoru bivše Jugoslavije rezultat kolektivnih "frustracija" koje je, dirigiranim i sustavnim potiskivanjem nacionalističkih strasti/srdžbi/trpljenja, proizvela komunistička ideologija.

"Uzorna" se žena 1990-ih, dakle, – "apstrahirana" od zahtjeva koje je pred nju postavila "nova demokracija" i "oslobođena" socijalističkih mitova o ravnopravnoj suputnici "novog čovjeka" – vratila predrevolucionarnim idealima. U velikom je medijskom projektu hrvatske televizije, filmu i televizijskoj seriji *Četverored, priča o Bleiburgu* (1999.), koji je tematizirao ravnodušnost saveznika i krvavu odmazdu partizanskih pobjednika nad poraženima s kraja Drugoga svjetskog rata, žena šutke koračala u dugoj koloni poraženih da bi svoju sudbinu "lijepe duše" upisala u filmski kadar u kojemu – u odori časne sestre i osvijetljena trakom sunčeva svjetla, nadvijena nad ranjenog Ivana, čiji je spas od partizanske odmazde uvjetovan zavjetom šutnje o partizanskim zločinima – priziva lik Bogorodice. Među negativnim se prikazima partizanki izdvaja lik Bosiljke Đurić, povijesne osobe, čuvarice u sabirnom logoru za slavenske Nijemce. No, dok svjedočenja o povijesnoj osobi, zapisana 1961. godine među pripadnicima hrvatske dijaspore, ne tematiziraju rodne specifičnosti njezine nehumanosti niti njezino "ekscenno ponašanje" pretvaraju u supstrat rodnih, etničkih ili ideoloških generalizacija (Nikolić 1995:362-363), literarni se portret ove partizanke oblikuje u smjeru njezine radikalne mizogine, dehumanizirane i karikaturalne preobrazbe. Ivan Aralica, istaknuti član tada vladajuće stranke, autor romana i filmskoga scenarija, zadržavajući čak i ime povijesne osobe, hiperboličkim ocrtavanjem njezine groteskno karikirane tjelesne ružnoće implicira "moralnu nakaznost" ne samo ove već i drugih partizanki:

"Te goropadne djevojke i žene, te bubuljičave, neumivene i nepočešljane curetine u seljačkim čakširama i njemačkim šinjelima, s ručnim bombama oko pasa i njemačkim šmajserima na prsima, to dno ljudskog života, to dno ružnoće i nakaznosti, nije se moglo usporediti ni sa čim ružnim, zlim i jadnim što sam do tada u životu vidio (...). Kad je povika pratilaca prestala (...) razlegao se ponovo Bosiljkin glas, ovoga puta kao hropac, kao režanje, a mogao se pretvoriti u suvisle riječi i rečenice samo zato što je imao uvijek isti početak: 'Daj mi!' – Daj mi toga u crnoj uniformi da ga zakoljem! Daj mi da mu se krvi napijem! Daj mi toga legionara da ga ubijem! Daj mi to banditsko dijete da ga isiječem na komade! (...)" (Aralica 1997:141-144).

U tom se svjetlu čini uputnim promotriti i posljednji među medijskim izvješćima hranjenim fantazmama o nadmoćnoj "bestijalnoj ženi", ovoga puta oslikan u svjedočenjima petorice pripadnika srpskih postrojbi koji su

početkom 1992. godine bili zatočeni u hrvatskom vojnom zatvoru Lora u Splitu. Oni su se u razgovoru za *Globus* prisjetili privlačne "plave žene koja ih je dolazila zlostavljati", ponekad odjevena u policijsku odoru, a ponekad u pripijene traperice. Jednom je od petorice, kako je naveo, priznala: "Ja sam Kninjanka. Rođena sam u Kninu i tamo sam osobno zaklala puno četnika, a neke sam i uškopila" (G, 2004, 718:11).

Zaključak

Diskurzivna je sudbina povijesne partizanke – u kojoj se spojila masovna podrška žena pokretima za nacionalno oslobođenje iz 19. st. i borbena privrženost žena novim ideologijama 20. st. – prevalila dug put pun arhetipskih slika, kontradikcija i transformacija. Hrvatske su politike medijske reprezentacije – počevši od ratnog tiska, preko niza socijalističkih žanrova elitne i popularne kulture sjećanja do postsocijalističke obrade oživljenih svjedočenja o Drugom svjetskom ratu – situirale ovu "ikonu XX stoljeća" u lokalni kontekst, oslanjajući se, uvijek iznova, na "lokalne pripovjedne konvencije, kulturalne pretpostavke, diskurzivna uobličavanja i prakse i društvene kontekste prisjećanja i komemoracija" (Antze i Lambek 1996:vii). Svakako, i ovdje je riječ o slijedu "tropoloških prefiguracija" kojima se, uz stalni rad na "pripitomljavanju (...) onih aspekata iskustva koji su nam još 'neobični'", uspostavljao "kontinuitet između zabluda i istine, neznanja i razumijevanja (...), imaginacije i misli" (White 1985:21). Stoga je moguće braniti tvrdnju da su ovdje opisane pripovijesti o partizanki i njoj konkurentske pripovijesti o ustaškinji kroz drugu polovicu 20. stoljeća bitno mijenjale svoje "polemičke pozicije" u dominantnoj metapriči, ali da su strukturalno, s obzirom na svoje tropološke (pre)figuracije ostale veoma slične, omogućujući autoritativno prikazivanje događaja "vjernijih činjenicama" (isto:3).

Usidreni u teleologiju "povijesnog ženskog puta" likovi su se partizanke i ustaškinje u doba Drugoga svjetskog rata očekivano suprotstavili jedan drugomu, ali i medijski bezglasnomu liku *Treće*, koji je ustaški tisak opisao kao "površnu" i "izkvarenu" ženu, koja je ostala sama u svome neprimjernom ustrajavanju u "samostalnosti" i "financijskoj neovisnosti", a partizanski kao ženu prepunu "taštine i nametljivosti", pripadnicu svijeta "u kom ključa mržnja, zavist i rat svih protiv svih" (U, I, 1942, 8:17; *Žub*, II, 1945, 12-13:4-6). Problem *Treće*, koja se s punim pravom može smatrati jedinom nasljednicom liberalnog građanskog feminizma, nadilazi okvire ove rasprave otvarajući novo pitanje – zašto je potpuno emancipirana, neovisna i samosvjesna žena opasnost za sve ideologije koje nacionalni i društveni interes stavljaju iznad interesa pojedinca. Premda su kasnija feministička tumačenja pokušala nasljedstvo liberalnog feminizma ugraditi u ideologiju AFŽ-a, razlika se među njima smjestila, kako se čini, prije u klasnom nego

ideološkom procjepu dvaju primjernih ženstava, procjepu koji se širio komunističkim osvajanjem "avangarde proletarijata".

Ipak, nedvojbeno je da analitičko iščitavanje dominantnih društvenih diskursa, iako možda i prepoznaje prostore šutnje, previđa moguća mjesta subverzije. Stoga smo prošloga ljeta, u potrazi za ženskim ratnim sjećanjima, krenule u Istru, gdje se pripremao najveći komemorativni skup antifašista u povodu 60-godišnjice Prve Oblasne konferencije AFŽ-a. Dakako, bile smo spremne razumjeti iskaze svojih kazivačica, sada 80-godišnjakinja, u skladu s rezultatima brojnih *oral history* istraživanja u drugim zemljama, prema kojima su i sudionici ratnih događanja skloni osobne uspomene zamijeniti, uskladiti s (naknadnim) reprezentacijama iz popularne kulture (Thomson 1994:42). No, naše su nas kazivačice, redom aktivne sudionice NOP-a, uvelike iznenadile oblikujući svoje iskaze prema predlošcima koje smo bile pročitale u partizanskome tisku.

Njihove su priče potvrdile ideju o različitim slojevima pamćenja koju je opisala Doris Lessing u eseju posvećenomu svomu ocu: njegova su se sjećanja na djetinjstvo i mladost, naime, "mijenjala, gradila se na način na koji se grade živa sjećanja", dok su se sjećanja na njegovo sudjelovanje u Prvom svjetskom ratu "zamrznula u priče koje je neprestano iznova pripovijedao, istim riječima i uz iste kretnje, stereotipnim frazama" (prema Bourke 2004:478). Svakako, valja imati na umu da je priprema proslave 60-godišnjice, u kojoj su naše kazivačice aktivno sudjelovale, oživjela retoriku potisnutu običnom "neherojskom" svakodnevicom. S druge strane, vjerojatnom se čini i pretpostavka o ustrajavanju posebne veteranske supkulture, koja se održala lokalnom ženskom umreženošću i ostala pri svome prvome određenju hrvatske i partizanske Istre, čiju je ratnu i poslijeratnu posebnost u hrvatskome kontekstu odredio mnogostruko opterećen odnos sa susjednom Italijom:

"Nikad vi nećete doživiti, ni mi da smo sto let još žive... onaj entuzijazam... To je nevjerojatno bilo kako su ljudi pristupili tom pokretu. Jer fašizam je bio težak (...) Ja sam rekla: *Ja imam svoj ideal, taj moj ideal je i dalje aktualan. A kad će se on ostvarit, to je sad malo zapelo. To je malo zapelo. Danas, sam rekla, su nas malo zabrenzali. Ne moremo...* Ali ja rečem: *Ako bude poštenja i humanosti... kad-tad će to pobijediti...* A ružno je sada, baš je ružno..." (Jambrešić Kirin i Senjković 2004:3).

Osamdesettrogodišnja nam je Marija Licul pripovijedala o nedavnom dolasku dimnjačara koji ju je, primijetivši hrpu starih tiskovina na njezinu tavanu, zamolio da mu neke od njih pokloni, samo ne "partizanštinu". Revoltirana takvom apriornošću, testirala je dimnjačarevo znanje o talijanskom antifašističkom pokretu:

"Znate Vi ko je bio Pertini, znate? Ne znate? Dobro kad ne znate, onda bolje da ne znate. Kad ne znate već tako, onda morete i ovo govorit. Da znate za ovo, onda ne biste to rekli..." (isto:2).

Ona sama, kako nam je rekla, ne bira štivo prema takvu kriteriju: "Mene ne briga ča ću ja čitat (...), meni uopće ne briga. Ja ću sve ča god neko napiše, ja ću sve pročitat', zašto da ne." Ipak, već nam je u sljedećoj rečenici pojasnila svoju taktiku preživljavanja u "ružnim" okolnostima koje su "zabrenzale" ostvarenje njezina ideala: "Ja ću shvatit' kako meni odgovara i gotovo" (isto:3).

Bez sumnje, povijest je onaj oblik znanja "čiji su izvori različiti i ne oslanjaju se samo na iskustvo stvarnoga života nego i na sjećanje i mit, fantaziju i želju; ne samo na kronološku prošlost vjerodostojnih dokumenata nego i na bezvremenu prošlost tradicije" (Raphael Samuel, prema Eley 1997:ix-x). Kada bismo zaboravile svoj radni posjet Istri i razgovore s nekadašnjim partizankama, mogle bismo zaključiti ovaj članak zatvaranjem naracije o "ženstvima" izniklima na društvenoj prijelomnici, o stereotipima njihova medijskog posredovanja i o (auto)cenzorskoj selektivnosti njihova memoarskog predstavljanja u desetljećima koja su slijedila. Mogle bismo se utješiti općom konstatacijom kako svako novo doba i svaka nova generacija preslaguje, destabilizira i usložnjava povijesnu sliku o onom prethodnom, te kako suprotstavljena uvjerenja bitno i plodotvorno utječu jedna na druga "bez prisile da jedno (i samo jedno) od njih može biti, u klasičnom smislu, ispravno" (Herrstein Smith 1991:127). Bile bismo, možda, sasvim zadovoljne otkrićem strukturnih podudarnosti u tropološkim figuracijama konkurentskih naracija koje su se borile za povijesni opstanak, pa i otkrićem tihe, podzemne ustrajnosti *Trećeg ženstva* kojemu je tek danas pružena prilika da nastavi javnu borbu za ostvarenje svog ideala.

Ipak, baš nas je naš posjet Istri iznova suočio s temeljnim pitanjem: je li moguće napisati povijest koja će manje govoriti o vremenu iz kojeg se piše no o vremenu u koje se situirao predmet istraživanja? Nismo, dakako, spremne ponuditi konačan odgovor, no naša su se zaključna razmišljanja vratila "povijesti". Usprkos tomu što se politička retorika jugoslavenskoga socijalizma nastavila na revolucionarnu pripovijest koja se "dokazala" za trajanja rata, obična je svakodnevnica omogućila preživljavanje i konkurentске pripovijesti. Upravo je ta, "konkurentska pripovijest", koja je opstala na manje vidljivim mjestima društvenoga zemljovida Hrvatske, a ponajviše u dugotrajno getoiziranim naracijama hrvatske političke i gospodarske dijaspore, omogućila retoričku konstituciju "novoga viđenja" u 1990-ima. Oživljavanje sjećanja na partizanke kao dehumanizirane, "devijantne" ili bestijalne žene, kakvo su ponudili hrvatski mediji tijekom 1990-ih, zapravo je udahnilo novi život stereotipima iz ustaškog tiska iz doba Drugoga svjetskog rata. Dok je prema Žižekovim riječima "nedužni i zgroženi pogled na užas Balkana i sam dio problema" (2002:11) liberalnog multikulturnog Zapada, domaća se

demokratska javnost nakon posljednjeg rata u Hrvatskoj, 1991.-1995.(1997.), na sličan način nije mogla suočiti s novim traumama a da ne posegne za povijesnim analogijama i primjerima zapadnjačkog prešućivanja i toleriranja (po)ratnog "crvenog terora", te komunističkih zatvora/logora za političke protivnike sustava.

Ipak, kad je riječ o interpretaciji "ženskoga mjesta", to nas je "novo viđenje" zateklo konzervativizmom i jednolikošću kakvu nije predvidjela poznata ponuda, iznikla iz vremena fasciniranog propagandnom moći medija i opterećenog naporima žena u postizanju svoje ravnopravnosti. Kao i svaka populistička politika, i hrvatska se iz 1990-tih morala snažno osloniti na podršku i entuzijazam žena kao generatora biološke, kulturne i simboličke reprodukcije kolektiva, posebice u kontekstu teškog oporavka od još jednog rata. No začudo, medijski apeli na žensku podršku u pravilu nisu sezali dalje od apologija žrtvujućem majčinstvu žena koje su svoje sinove položile na oltar domovine i tek su za njih reproducirali poruke koje su, prije, odlikovale ženu za njezino mučeništvo, njezine suze, nadu ili anđeosko srce. Unatoč mnogim aktivnostima i glasnim prosvjedima feminističkih udruga, žena je u medijskom diskursu rata u Hrvatskoj 1991.-1995. ostala nevidljivom, potisnuta na marginu militariziranog, maskulinog društva, u ulozi "lijepe duše" koja čeka svojeg "pravednog ratnika" (Senjković 2002:137-179), ali i svoju konačnu povijesnu potvrdu.

GRAĐA (UZ POPIS KRATICA)

Globus: G, 2004, 718.

Hrvatski ženski list: Hžl, VI, 1944, 2-3; *Hžl*, VI, 1944, 4; *Hžl*, VI, 1944, 10.

Naša borba: NB, 1945, 4; *NB*, 1945, 9.

Naš list: NL, I, 1944, 4; *NL*, I, 1944, 6.

Studio: S, 1975, 590; *S*, 1976, 617; *S*, 1976, 621.

Ustaškinja: U, I, 1942, 6; *U*, I, 1942, 8: 17; *U*, II, 1943, 1; *U*, III, 1944, 2.

Žena u borbi: Žub, I, 1943, 5-6; *Žub*, II, 1945, 12-13; *Žub*, II, 1945, 16-17; *Žub*, IV, 1946, 32; *Žub*, V, 1947, 35; *Žub*, VI, 1948, 3.

IX dalmatinska udarna divizija: IX d, II, 1945, 4; *43. divizija: 43. d*, II, 1945, 3; *43. d*, II, 1945, 8; *43. d*, II, 1945, 9.

Aralica, Ivan. 1997. *Četverored*. Zagreb: Znanje.

Božović, Saša. 1978. *Tebi, moja Dolores*. Beograd: Četvrti jul.

Jambrešić Kirin, Renata i Reana Senjković. *Sjećanje žena na njihov angažman u Drugom svjetskom ratu: Terensko istraživanje u Istri (24.-29.8.2004.)*. IEF rkp 1877.

Kovačević, Veljko. 1975. *Kapelski kresovi*. Zagreb: Mladost.

Nikolić, Vinko, ur. 1995 [1976]. *Bleiburška tragedija Hrvatskog naroda*. München – Barcelona: Hrvatska revija.

NAVEDENA LITERATURA

Antze, Paul i Michael Lambek, ur. 1996. *Tense Past: Cultural Essays in Trauma and Memory*. New York - London: Routledge.

Bourke, Joanna. 2004. "Introduction. 'Remembering War'". *Journal of Contemporary History* 39/4:473-485.

Confino, Alon i Peter Fritzsche. 2002. "Introduction: Noises of the Past". U *The Work of Memory. New Directions in the Study of German Society and Culture*. Confino, Alon i Peter Fritzsche, ur. Urbana – Chicago: University of Illinois Press, 1-21.

Eley, Geoff. 1997. "Foreword". U *War and Memory in the Twentieth Century*. Evans, Martin i Ken Lunn, ur. Oxford - New York: Berg, vii-xiii.

Elshtain, Jean Bethke. 1995. *Women and War*. Chicago - London: The University of Chicago Press.

Filmska enciklopedija. 1986. Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod "Miroslav Krleža".

Herrnstein Smith, Barbara. 1991. *Contingencies of Value*. Harmondsworth: Penguin.

Higonnet, Margaret R. i Patrice L.-R. Higonnet. 1987. "The Double Helix". U *Behind the Lines. Gender and the Two World Wars*. Higonnet, Margaret Randolph i dr, ur. New Haven - London: Yale University Press, 31-50.

Jambrešić Kirin, Renata. 2002. "Women Partisans as Willing Executioners in Croatian Popular Memory of the 1990s". U *Balkans in Focus*. Resic, Sanimir i B. Toernquist-Plewa, ur. Lund: Nordic Academic Press, 83-112.

Jancar-Webster, Barbara. 1990. *Women and Revolution in Yugoslavia 1941-1945*. Denver: Arden Press.

Konjhodžić, Mahmud. 1975. "Informacija u NOB-u u Hrvatskoj". U *Kultura i umjetnost u NOB-u i socijalističkoj revoluciji u Hrvatskoj: zbornik*. Zagreb: "August Cesarec", 127-150.

Lake, Marilyn. 1996. "Female Desires: The Meaning of World War II". U *Feminism and History*. Joan Wallach Scott, ur. Oxford: Oxford University Press, 429-449.

Marvin, Carolyn i D. W. Ingle, ur. 1999. *Blood Sacrifice and the Nation*. Cambridge: Cambridge University Press.

Senjković, Reana. 2002. *Lica društva, likovi države*. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku.

- Sklevicky, Lydia. 1984. "Organizirana djelatnost žena Hrvatske za vrijeme narodnooslobodilačke borbe 1941-1945". *Povijesni prilozi* 3/1:85-127.
- Sklevicky, Lydia. 1996. *Konji, žene, ratovi*. Dunja Rihtman-Auguštin, ur. Zagreb: Druga.
- Slapšak, Svetlana. 2001. *Ženske ikone XX veka*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Strinati, Dominic. 1995. *An Introduction to Theories of Popular Culture*. London - New York: Routledge.
- Thomson, Alistair. 1994. *Anzac memories: living with the legend*. Melbourne - Vic: Oxford University Press.
- Tonkin, Elizabeth. 1992. *Narrating our Past*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Van de Port, Mattijs. 1999. "It Takes a Serb to Know a Serb. Uncovering the roots of obstinate otherness in Serbia". *Critique of Anthropology* 19:7-30.
- White, Hayden. 1985. *Tropics of Discourse. Essays in Cultural Criticism*. Baltimore - London: The Johns Hopkins University Press.
- Žižek, Slavoj. 2002. *Sublimni objekt ideologije*. Zagreb - Sarajevo: Arkzin - Društvo za teorijsku psihoanalizu.

THEY WOULD THROW YOU OUT THROUGH THE DOOR LOTS OF TIMES, BUT YOU WOULD GO BACK IN THROUGH THE WINDOW: EXAMINING THE HISTORY OF WOMEN DURING WORLD WAR II

SUMMARY

The authors show the ways in which the models of ideal patriotic women, established by way of propaganda activities on the part of the two competitive ideologies in Croatia during World War II, have been transformed and adapted to diverse genres of the culture of memory from 1945 until the present day. In order to indicate the inter-relation between media-ideological constructs and self-determination, the authors have compared cultural representations of acceptable and obnoxious females in war circumstances with ethnographical interviews conducted with participants at the celebration of the 60th anniversary of the AFŽ (Women's Anti-Fascist Front) Istrian Conference. The relation between recollections and official memory have confirmed once again that memories are adapted to dominant cultural perceptions and the expectations of researchers, leaving "unfitting truths" untold, but also how they are resisted by way of a mainstay in personal experience, various sources of historical knowledge and the timeless past of tradition.

Keywords: history of women, war propaganda, World War II, personal and social memory